

МОЖАРОВСЬКА К. В.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри цивільного процесу,
начальник юридичного відділу
(Національний університет
«Одеська юридична академія»)

УДК 347.921:347.15/17

**НОВАЦІЇ ІНСТИТУТУ ПЕРЕГЛЯДУ СУДОВИХ РІШЕНЬ
У ЦИВІЛЬНИХ СПРАВАХ ВЕРХОВНИМ СУДОМ УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ
ЗАКОНУ УКРАЇНИ «ПРО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВА НА СПРАВЕДЛИВИЙ СУД»**

У статті досліджуються питання, пов'язані зі зміною правового статусу Верховного Суду України у зв'язку з прийняттям Закону України «Про забезпечення права на справедливий суд». Вивчається новий механізм перегляду рішень Верховного Суду України, питання, пов'язані з розширенням повноважень Верховного Суду України, та скасування обов'язковості правових позицій Верховного Суду України. Також проаналізовано правові наслідки таких змін і перспективи судової реформи в частині подальшого реформування Верховного Суду України.

Ключові слова: Верховний Суд України, справедливий суд, судова реформа, цивільне судочинство, перегляд судових рішень.

В статье исследуются вопросы, связанные с изменением правового статуса Верховного Суда Украины в связи с принятием Закона Украины «Об обеспечении права на справедливый суд». Изучается новый механизм пересмотра решений Верховного Суда Украины, вопросы, связанные с расширением полномочий Верховного Суда Украины, и отмена обязательности правовых позиций Верховного Суда Украины. Также проанализированы правовые последствия таких изменений и перспективы судебной реформы в части дальнейшего реформирования Верховного Суда Украины.

Ключевые слова: Верховный Суд Украины, справедливый суд, судебная реформа, гражданское судопроизводство, пересмотр судебных решений.

The article examines the issues related to the change in the legal status of the Supreme Court of Ukraine in connection with the adoption of the Law of Ukraine “On ensuring the right to a fair trial”. Learn a new mechanism for reviewing decisions of the Supreme Court of Ukraine, the issues related to the expansion of the Supreme Court of Ukraine, and the abolition of mandatory legal position of the Supreme Court of Ukraine. Also analyzed the legal implications of such changes, and the prospects for reform of the judiciary in terms of further reform of the Supreme Court of Ukraine.

Key words: Supreme Court of Ukraine, fair court, judgment reform, civil judgment, reviewing of Supreme Court decisions.

Вступ. Поступова інтеграція національного законодавства до європейського правового простору, численні рекомендації Венеціанської комісії та нагальна потреба суцільного реформування судової системи, рівень довіри до якої останнім часом досягав критичної позначки, зумовили необхідність прийняття 12 лютого 2015 р. Закону України «Про забезпечення права на справедливий суд».

Право на справедливий суд – це право кожної особи на справедливий і публічний розгляд її справи впродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, встановленим законом, який вирішить спір щодо її прав та обов'язків цивільного характеру або встановить обґрунтованість будь-якого висунутого проти неї кримінального обвинувачення. Саме таке визначення передбачається ст. 6 Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод [1], яка в силу ч. 1 ст. 9 Конституції України є частиною національного законодавства України.

Однак необхідно з'ясувати, чи стане право на справедливий суд «справедливішим» в аспекті нещодавно прийнятого Закону України «Про забезпечення права на справедливий суд», одним із ключових положень якого стало реформування Верховного Суду України.

Стан дослідження. Цій проблематиці, а також її окремим питанням присвячували свої праці такі науковці, як І.В. Бейцун, І.С. Гриценко, М.С. Ковтун, В.Т. Маляренко, С.В. Прилуцький, Я.М. Романюк, О.П. Рябченко, Е.Л. Трегубов, О.В. Філатов та інші.

Постановка завдання. Метою статті є вичерпний аналіз основних новацій інституту перегляду судових рішень у цивільних справах Верховним Судом України в контексті Закону України «Про забезпечення права на справедливий суд», встановлення недоліків таких змін та визначення основних напрямів подальшого реформування Верховного Суду України.

Для досягнення поставленої мети необхідно виконати такі завдання:

– проаналізувати основні зміни до цивільного процесуального законодавства, передбачені Законом України «Про забезпечення права на справедливий суд», у частині зміни інституту перегляду судових рішень Верховним Судом України;

– дослідити правові новації інституту перегляду судових рішень Верховним Судом України;

– дослідити зміну правового статусу, ролі й завдань Верховного Суду України в контексті проведення судово-правової реформи;

– встановити проблеми та основні напрями подальшої судової реформи в частині реформування Верховного Суду України.

Результати дослідження. 12 лютого 2015 р. Верховною Радою України було прийнято Закон України «Про забезпечення права на справедливий суд», метою якого було вдосконалення правового механізму забезпечення права особи на справедливий суд, підвищення ефективності діяльності судової системи, визначення правових та організаційних засад атестації й дисциплінарної відповідальності суддів, удосконалення процедур призначення на посади суддів та оптимізація діяльності суддівського самоврядування.

Ще до прийняття вказаного закону він зазнав чимало критики. По-перше, сама назва закону як «забезпечення права на справедливий суд» та тлумачення цього права відповідно до ст. 6 Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод передбачає насамперед необхідність внесення змін до процесуального законодавства, створення умов, за яких суд та його рішення будуть справедливими.

Однак аналіз законодавчих новел дає можливість зробити висновок, що зміни до процесуального законодавства майже не вносились. Такі процесуальні зміни стосувалися лише зміни правового статусу Верховного Суду України. З огляду на перелік законодавчих новел прийнятий закон стосується здебільшого гарантування верховенства права й доступності правосуддя [4, с. 71].

По-друге, виникають заперечення щодо обраного способу викладу нормативно-правового матеріалу. Закон України «Про забезпечення права на справедливий суд» містить як матеріальні, так і процесуальні норми. З огляду на наявні законодавчі техніки та вироблені теорією права рекомендації такий виклад правових норм ускладнює сприйняття закону, відповідно, і практику його застосування.

Окрім цього, науковцями було зазначено також про інші недоліки законодавчих новел. Зокрема, С.В. Прилуцький навів такі «запитання» й «заперечення»:

1) питання спеціалізації судів зі здійснення кримінального провадження щодо неповнолітніх;

2) неврегульованість гарантій недоторканості посади судді, зокрема, відсутність ко-респондування відповідних норм запропонованого закону із Законом України «Про Національне антикорупційне бюро України» в частині, що стосується повноважень цього органу із запобігання та протидії корупції;

3) вади законодавчої техніки під час врегулювання питань проведення кваліфікаційної атестації;

4) проблемні питання врегулювання дисциплінарного провадження щодо судді, зокрема, обґрунтовані застереження щодо підстав провадження, лобювання інтересів адвокатури, застосування дисциплінарних стягнень;

5) «косметичний» характер змін щодо суддівського самоврядування [3, с. 4].

Одним із ключових положень Закону України «Про забезпечення права на справедливий суд» стало реформування Верховного Суду України (далі – ВСУ), який є одним із найважливіших механізмів гарантування права на справедливий суд. Варто відзначити, що такі зміни, як і в цілому новий закон, не залишили однозначних вражень.

Частково рекомендації Венеціанської комісії було враховано, проте результати прийнятих змін свідчать про достатньо суперечливе розуміння законодавцем ролі та значення ВСУ в національній судовій системі.

1. Ліквідація механізму допуску Вищим спеціалізованим судом України судових рішень до їх перегляду ВСУ.

Безумовно прогресивним нововведенням Закону України «Про забезпечення права на справедливий суд» є ліквідація функцій вищих спеціалізованих судів щодо вирішення питання про допуск справи до її розгляду Верховним Судом України. Раніше суд касаційної інстанції приймав рішення в справі та водночас сам же встановлював наявність підстав для перегляду таких рішень ВСУ. Така правова конструкція перегляду рішень неодноразово ставала предметом гострих наукових дискусій.

По-перше, роль судів касаційної інстанції зводиться до забезпечення правильного застосування норм матеріального й процесуального права, а роль ВСУ – до забезпечення єдності судової практики. Участь Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ (далі – ВССУ) у механізмі розгляду справ ВСУ фактично означала його опосередковану участь у реалізації компетенції ВСУ, що не відповідає цілям і завданням касаційного суду.

По-друге, розгляд ВССУ питання про доступ до перегляду рішення ВСУ створював предмет для теоретичної полеміки не лише щодо ролі та значення ВСУ в судовій системі, а й щодо наявності реальної практичної проблеми, пов'язаної з обмеженими можливостями найвищої судової інстанції захистити порушені права та свободи особи, яка розраховує на судовий захист.

Наприклад, на рівні судів касаційної інстанції склалась неоднозначна практика примусового виконання мирової угоди в разі її невиконання однією зі сторін, що створювало певну правову невизначеність.

Так, своїм рішенням від 27 листопада 2013 р. ВССУ встановив, що ст. 17 Закону України «Про виконавче провадження» містить вичерпний перелік виконавчих документів, які підлягають виконанню державною виконавчою службою, а тому в разі невиконання однією зі сторін умов мирової угоди ухвалу про визнання мирової угоди в примусовому порядку не може бути виконано.

Водночас у рішеннях від 26 жовтня 2011 р. та від 26 березня 2014 р. ВССУ зробив висновок, що ухвала про визнання мирової угоди в разі відповідності її резолютивної частини ст. 19 Закону України «Про виконавче провадження» має силу виконавчого документа, а тому таку ухвалу може бути виконано в примусовому порядку.

Відповідний висновок зробив і Вищий господарський суд України в рішенні від 22 вересня 2010 р., зазначивши, що якщо ухвала про затвердження мирової угоди відповідає вимогам ст. 19 Закону України «Про виконавче провадження», то вона є виконавчим документом у розумінні п. 2 ч. 2 ст. 3 цього закону, тому підлягає її виконанню державною вико-

навчою службою. Однак якщо ухвала суду не містить усіх даних, зазначених у ст. 19, то вона не має статусу виконавчого документа, а тому сторона в справі не позбавляється права звернутись із позовом до суду щодо іншої сторони про спонукання до виконання мирової угоди.

Водночас в ухвалях від 23 червня 2015 р. та від 15 липня 2015 р. ВССУ зробив висновок, що спонукання відповідача до вчинення певних дій, у тому числі до виконання мирової угоди, не зазначається серед способів захисту цивільних прав та інтересів, передбачених ст. 16 Цивільного кодексу України, а тому у відкритті касаційного провадження необхідно відмовити.

Отже, на основі аналізу зазначених рішень можна зробити висновок, що на рівні судів касаційної інстанції склалась неоднакова практика примусового виконання мирових угод. На звернення щодо допуску до перегляду таких рішень Верховним Судом України ВССУ неодноразово відмовляв, що відображало практичні недоліки існуючого механізму перегляду рішень. З огляду на такі недоліки практика касаційних судів ставила під сумнів функціональні можливості мирової угоди як окремого процесуального інституту, адже укладення такої угоди вело не до захисту порушених справ, а до створення сумнівів щодо можливості такого захисту судом.

Лише 23 вересня 2015 р. в справі № 6-274цс15 Верховний Суд України допустив справу до перегляду та зробив остаточний висновок, що ухвали про затвердження мирових угод примусовому виконанню не підлягають, а в разі добровільного невиконання її умов однією зі сторін друга сторона не позбавляється можливості звернутися до суду з позовом про спонукання до виконання мирової угоди [9].

З огляду на недоліки існуючого механізму перегляду рішень ВСУ, про що окремо зазначалось і Венеціанською комісією, Законом України «Про забезпечення права на справедливий суд» повноваження ВССУ щодо допуску справи до її перегляду ВСУ було ліквідовано. Відтепер ВСУ самостійно вирішує питання щодо існування підстав для перегляду рішень.

Не сумніваючись щодо позитивних наслідків таких змін, варто вказати на певні практичні труднощі, які настають після відповідних змін. Збільшення повноважень ВСУ тягне безумовне збільшення обсягу навантаження на самих суддів. Якщо раніше питання про допуск до перегляду вирішували судді трьох касаційних інстанцій, то відтепер таке завдання покладається цілком і повністю на «плечі» одного ВСУ. Це може спричинити необґрунтовану відмову в доступі до перегляду рішень, затягування строків їх перегляду, зниження якості результатів перегляду рішень тощо.

2. Звуження меж обов'язковості правових висновків Верховного Суду України.

Ще більш неоднозначно науковою спільнотою було сприйнято суттєве звуження обов'язковості правових висновків ВСУ. Правильніше говорити про скасування безумовної обов'язковості таких висновків, оскільки формально правові позиції ВСУ залишаються обов'язковими. При цьому суди нижчих інстанцій мають право відійти від таких висновків, навівши відповідні мотиви незгоди з ВСУ.

Неоднозначність сприйняття таких змін зумовлювалася, по-перше, тим, що такі зміни не були передбачені як рекомендації Венеціанської комісії, хоча сам Закон України «Про забезпечення права на справедливий суд» було спрямовано саме на реалізацію таких рекомендацій. По-друге, скасування обов'язковості правових позицій ВСУ послаблює його позиції як органу, покликаного забезпечити єдність судової практики. Сьогодні вже існує чимала кількість судових рішень, які суперечать висновкам ВСУ, при цьому жодне рішення не наводить необхідні мотиви.

Найімовірніше, можливість судів відійти від висновків ВСУ обумовлюється тим, що окремі правові позиції ВСУ суперечать одна одній. Протиріччя в судовій практиці самі по собі є загрозою для судової системи, а існування таких протиріччя на рівні ВСУ ставить під загрозу соціальні можливості судових установ захищати й відновлювати права людей. Така практика вже існує, а реакція ВСУ на звернення щодо існування таких протиріччя схиляє до того, що перегляд судових рішень здійснюється різними складами колегій суду, що може стати причиною різних за змістом правових позицій. Це, безумовно, підриває авторитет су-

дової влади, адже ВСУ як орган, покликаний забезпечити єдність судової практики в цілому, не може забезпечити існування такої єдності на рівні самого ВСУ.

3. Можливість Верховного Суду України відійти від власної правової позиції.

З метою усунення наявних і можливих протиріч правових позицій ВСУ було введено новелу цивільного процесуального законодавства – можливість Верховного Суду України відійти від власних правових позицій.

Так, відповідно до ч. 3 ст. 3602 Цивільного процесуального кодексу України (далі – ЦПК України) у разі, якщо під час розгляду справи Верховний Суд України встановить необхідність відійти від висновку про застосування норми права, викладеного в постанові Верховного Суду України, яку було прийнято іншим складом суду (іншою палатою чи палатами, які брали участь у спільному засіданні), справа передається на розгляд спільного засідання палат Верховного Суду України, яке проводиться за участю палати (палат), що розглядала справу до моменту її передання, та палати (палат), яка приймала відповідну постанову Верховного Суду України. Засідання є правомочним за умови присутності на ньому не менше двох третин суддів від загального складу кожної з відповідних судових палат Верховного Суду України.

З огляду на реальну можливість існування різних за змістом правових висновків закріплення за ВСУ права відійти від раніше викладеного власного висновку відповідає цілям і завданням ВСУ та у виняткових випадках може стати одним із дієвих механізмів забезпечення єдності судової практики.

Водночас серед новацій цивільного процесуального законодавства не передбачаються правові наслідки відмови ВСУ від власної правової позиції, сформованої раніше. У будь-якому разі відмова ВСУ від власних висновків повинна мотивуватись у судовому рішенні, що відповідатиме вимогам чинного законодавства. За відсутності законодавчого врегулювання наслідків відмови Верховного Суду України від раніше сформованих правових позицій доцільно було б найвищій судовій інстанції в мотивувальній частині відповідного рішення прописати такі наслідки.

Крім того, якщо під час перегляду судового рішення на підставі невідповідності рішення суду касаційної інстанції правовому висновку ВСУ Верховний Суд України погодиться з мотивами касаційного суду та прийде до необхідності відійти від власної правової позиції, то такі висновки ВСУ не матимуть обов'язкового характеру, оскільки обов'язковими є лише ті висновки ВСУ, які було висловлено під час перегляду рішень на підставі п. п. 1, 2 ч. 1 ст. 355 ЦПК України. Вважаємо, що це питання також має враховуватись під час подальшого проведення судової реформи.

4. Розширення підстав для перегляду рішень ВСУ.

Новелою Закону України «Про забезпечення права на справедливий суд» є розширення переліку підстав для перегляду судових рішень ВСУ. Так, ст. 355 ЦПК України було доповнено двома підставами: неоднаковим застосуванням судом касаційної інстанції одних і тих же норм процесуального права та невідповідністю судового рішення суду касаційної інстанції викладеній у постанові ВСУ правовій позиції щодо застосування в подібних правовідносинах норм матеріального права.

Якщо перша підстава зумовлюється необхідністю виконання рекомендацій Венеціанської комісії, то друга є результатом скасування обов'язковості правових позицій ВСУ для нижчих судів. Перша підстава є, безумовно, прогресивним положенням чинного законодавства та спрямовується на закріплення розуміння ролі ВСУ як суду, покликаного забезпечити єдність судової практики. Друга підстава також є необхідністю забезпечення єдності судової практики, оскільки спрямовується на припинення необґрунтованого відхилення судів від правових позицій ВСУ.

Водночас закріплення за ВСУ можливості перегляду рішення касаційного суду щодо відповідності позиції ВСУ фактично означає істотну зміну правового статусу ВСУ, який у цьому випадку виступає як «суд другої касації». Раніше функціонування ВСУ в межах такого статусу стало однією з причин проведення судової реформи в 2010 р., покликаної провести чітку межу між судами касаційної інстанції та Верховним Судом України.

Щодо неможливості існування двох суддів касаційної інстанції зазначав ще Конституційний Суд України у своєму рішенні від 11 березня 2010 р. № 8-рп/2010, у резолютивній частині якого вказано, що Основним Законом України встановлено лише одноразове касаційне оскарження та перегляд рішення суду, водночас законом можуть передбачатися й інші форми оскарження та перегляду рішень судів загальної юрисдикції.

Визначення в ч. 2 ст. 125 Конституції України Верховного Суду України як найвищого судового органу в системі судів загальної юрисдикції означає, що конституційний статус Верховного Суду України не передбачає наділення його законодавцем повноваженнями суду касаційної інстанції щодо рішень вищих спеціалізованих судів, які реалізують повноваження касаційної інстанції [8].

Окрім того, аналіз ЦПК України дає можливість зробити висновок про розширення повноважень ВСУ в частині перегляду судових рішень. Відтепер ВСУ може направити справу на новий розгляд до суду будь-якої інстанції, закрити провадження в справі, змінити судові рішення, залишити чинним помилково скасоване судові рішення або залишити позов без розгляду. Наділення ВСУ повноваженнями касаційного суду ще більше змушує сумніватися щодо правового статусу ВСУ, а також конституційності новацій Закону України «Про забезпечення права на справедливий суд» та їх відповідності Основному Закону України.

З огляду на обраний європейський шлях розбудови української державності, орієнтацію національного законодавства на європейські цінності необхідно звернути увагу на окрему тенденцію судово-правової реформи, яка назріває останні 5 років. Сутність цієї тенденції зводиться до повної реорганізації судової системи України та ліквідації вищих спеціалізованих судів як однієї з її складових частин.

Венеціанська комісія неодноразово наголошувала, що існування в Україні складної чотириланкової судової системи, у якій Верховний Суд України є найвищим судовим органом, не відповідає європейським стандартам. Тому таку систему потрібно реформувати з ліквідацією вищих спеціалізованих судів та перетворенням ВСУ на єдиний суд касаційної інстанції.

Вірогідність реалізації такої тенденції останнім часом суттєво зросла. Це, зокрема, обумовлюється схваленням Конституційною комісією рекомендацій Венеціанської комісії, хоч і з певними застереженнями. Так, відповідно до Пропозицій Робочої групи з питань правосуддя щодо внесення змін до Конституції України від 30 жовтня 2015 р. найвищим судовим органом в Україні є Верховний Суд України. Відповідно до закону можуть діяти вищі спеціалізовані суди. Однак адміністративні суди повинні діяти беззаперечно. Отже, повної ліквідації вищих спеціалізованих судів конституційні зміни не передбачають, лише застережуть щодо можливості їх ліквідації [7, с. 8].

На відповідні зауваження Венеціанська комісія зазначила, що якщо ліквідація вищих спеціалізованих судів для української влади є неприйнятною, то комісія підтримує запропонований проект, однак із подальшою наполегливою рекомендацією щодо скасування вищих спеціалізованих судів у процесі запровадження конституційних змін.

Висновки. Перегляд судових рішень Верховним Судом України є однією з найголовніших гарантій права на справедливий суд. Його належне функціонування, виконання завдань і покладених на нього функцій є ознакою розвиненої правової держави, а для України – також умовою повноцінної європейської інтеграції.

Новації Закону України «Про забезпечення права на справедливий суд» суттєво вплинули на правовий статус ВСУ, порядок його функціонування й перегляду рішень. Новели цивільного процесуального законодавства спрямовуються на збільшення підстав перегляду судових рішень ВСУ, ліквідацію механізму допуску рішень до перегляду ВССУ, розширення його повноважень за результатами розгляду справи, скасування безумовної обов'язковості правових позицій ВСУ та водночас встановлення можливості самого ВСУ відійти від власних висновків.

З одного боку, такі новели цивільного процесуального законодавства гарантують єдність судової практики, яку забезпечує Верховний Суд України, а з іншого – наділяють ВСУ

повноваженнями суду касаційної інстанції, що є недопустимим з огляду на неконституційність таких змін і їх невідповідність Конституції України.

Перспективами подальших розробок у цьому напрямі є аналіз практики перегляду судових рішень Верховним Судом України, якості й ефективності його функціонування в контексті новацій Закону України «Про забезпечення права на справедливий суд», а також дослідження правового статусу Верховного Суду України в контексті майбутніх конституційних змін.

Список використаних джерел:

1. Конвенція про захист прав людини й основоположних свобод від 4 листопада 1950 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/995_004.
2. Про забезпечення права на справедливий суд : Закон України від 12 лютого 2015 р. № 192-VIII // Офіційний вісник України. – 2015. – № 17. – Ст. 447.
3. Прилуцький С.В. Ревізія законодавства про судоустрій: бажання кращого не призвело б до гіршого / С.В. Прилуцький // Юридичний вісник України. – 2015. – № 6(1023). – С. 4–5.
4. Рябченко О.П. Забезпечення реалізації права на справедливий суд: окремі законодавчі новели / О.П. Рябченко // Юридичний вісник. – 2015. – № 1(34). – С. 70–74.
5. Довідка про втілення рекомендацій органів Ради Європи у Законі України «Про забезпечення права на справедливий суд» від 12 лютого 2015 р. / Центр політико-правових реформ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://pravo.org.ua/files/Const_reform/Dovidka_spravedlyvyj_sud.pdf.
6. Ковтун М.С. Право на справедливий суд: вивчаємо законодавчі новації (частина 1) / М.С. Ковтун, А.С. Сербіна // Вісник Національної асоціації адвокатів України: офіційний бюлетень Національної асоціації адвокатів України. – 2015. – № 3. – С. 3–11.
7. Пропозиції Робочої групи з питань правосуддя щодо внесення змін до Конституції України від 30 жовтня 2015 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://constitution.gov.ua/work/item/id/17>.
8. Рішення Конституційного Суду України від 11 березня 2010 р. № 8-рп/2010 у справі за конституційним поданням 46 народних депутатів України щодо офіційного тлумачення термінів «найвищий судовий орган», «вищий судовий орган», «касаційне оскарження», які містяться в статтях 125, 129 Конституції України // Офіційний вісник України. – 2010. – № 21. – Ст. 882.
9. Постанова Верховного Суду України від 23 вересня 2015 р. в справі № 6-274цс15 // Єдиний державний реєстр судових рішень [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/51551235>.

